

İlk Yüzyılı Biterken Cumhuriyet

Demokratikleşme Momentleri, Sıradan İnsanlar ve Siyaset

Derleyenler: **Gencer Özcan, Ömer Turan,
Büke Boşnak, Tuğçe Erçetin**

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

**İLK YÜZYILI BİTERKEN CUMHURİYET
DEMOKRATİKLEŞME MOMENTLERİ, SIRADAN İNSANLAR VE SİYASET**

DERLEYENLER
GENCER ÖZCAN, ÖMER TURAN,
BÜKE BOŞNAK, TUĞÇE ERÇETİN

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

**İLK YÜZYILI BİTERKEN CUMHURİYET
DEMOKRATİKLEŞME MOMENTLERİ, SIRADAN İNSANLAR VE SİYASET**

DERLEYENLER: GENCER ÖZCAN, ÖMER TURAN, BÜKE BOŞNAK, TUĞÇE ERÇETİN

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 745
SİYASET BİLİMİ 83

ISBN: 978-605-399-655-2
E-ISBN: 978-605-399-656-9

1. BASKI EKİM 2024
1. EDİSYON EKİM 2024

KAPAK FOTOĞRAFI: ZAFER MİTINGİ. 1930 YILINDA KADINLARA BELEDİYE SEÇİMLERİNE KATILMA HAKKININ TANIMLANMASININ ARDINDAN, TÜRK KADINLAR BİRLİĞİ TARAFINDAN İSTANBUL'DA DÜZENLENEN KUTLAMA MİTINGİNDEN BİR FOTOĞRAF. (YAPI KREDİ TARİH ARŞİVİ, SELAHATTİN GİZ KOLEKSİYONU)

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ

YAZIŞMA ADRESİ: HACIAHMET MAHALLESİ, PİR HÜSAMETTİN SOKAK, No:20, 34440, BEYOĞLU / İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA No: 51672

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYANLAR SİLA ARLI
DİZGİ VE UYGULAMA GÖRKEM DİDEM ÖZTUNCER

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ KATALOGLAMA BÖLÜMÜ TARAFINDAN KATALOGLANMIŞTIR.

Names: Özcan, Gencer, compiler. | Turan, Ömer, compiler. | Boşnak, Büke, compiler. | Erçetin, Tuğçe, compiler.

Title: İlk yüzyılı biterken cumhuriyet : demokratikleşme momentleri, sıradan insanlar ve siyaset / derleyenler Gencer Özcan, Ömer Turan, Büke Boşnak, Tuğçe Erçetin.

Description: İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2024. | Includes bibliographical references and index.

Series: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 745. Siyaset Bilimi; 83.

Identifiers: ISBN: 9786053996552 (paperback) | ISBN: 9786053996569 (e-ISBN)

Subjects: LCSH: Turkey --History --Revolution, 1918-1923. | Turkey --History --20th century. | Turkey --History --21st century. | Turkey --Politics and government --20th century. | Turkey --Politics and government --21st century. | Democratization --Turkey. | Secularism --Turkey. | Citizenship --Turkey. | Urbanization --Turkey. | Turkey --Economic policy.

Classification: LCC: DR590 .I45 2024

DERLEYENLER
GENCER ÖZCAN, ÖMER TURAN,
BÜKE BOŞNAK, TUĞÇE ERÇETİN

**İLK YÜZYILI BİTERKEN CUMHURİYET
DEMOKRATİKLEŞME MOMENTLERİ, SIRADAN İNSANLAR VE SİYASET**

İçindekiler

ix Katkıda Bulunanlar

xxiii Giriş

GENCER ÖZCAN, ÖMER TURAN, BÜKE BOŞNAK, TUĞÇE ERÇETİN

1 BİRİNCİ KISIM Erken Cumhuriyet'e Bakışlar

- 3** **1** Aşağıdan Milliyetçilik, Emek Süreçleri ve Türkleştirme:
Silahtarağa'dan Cumhuriyet'e Bakmak
EROL ÜLKER
- 13** **2** Mağduriyetin Ötesi: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Uluslararası Ticaret ve
Gayrimüslim Aktörler
AYŞE OZIL
- 27** **3** Lozan Nüfus Mübadelesi: Mübadil Örgütleri ve Toplumsal Muhalefet
E. TUTKU VARDAĞLI
- 47** **4** Cumhuriyet Hukuk Devriminin Aile İdeali, Medeni Kanun'un Ruhu ve
Kadınların Kurtuluşu
EYLEM ÜMİT ATILGAN
- 71** **5** Feminist Tarihyazımında Dalgaları Aşmak: 1930-1950 Arası Feminist
Mücadelede Sabiha Sertel
BAŞAK TUĞ
- 89** **6** Cumhuriyet'in Cumhur Husumetinin Doruğu Olarak Dersim-Kırım (1937-38)
BÜLENT BİLMEZ
- 119** **7** Hilmi Ziya Ülken ve *Yarım Adam*: Kolektif Travma Olarak Fantom Erkeklik
ÇİMEN GÜNAY-ERKOL

139 İKİNCİ KISIM Türkiye Siyasetinde Fikirler ve Davranışlar

- 141** **8** Türkiye'de Çok Partili Seçimler ve Seçmen Davranışı (1946-2023)
ERSİN KALAYCIOĞLU
- 169** **9** Türkiye Seçim/Seçmen Davranışları Çalışmalarının Gelişimi
EMRE ERDOĞAN
- 189** **10** Türkiye Cumhuriyeti'ni Dünya Düzeni Bağlamında Anlamak
İNAN RÜMA
- 203** **11** 1950'lerden Günümüze Türkiye Siyasetinde Popülizm
TUĞÇE ERÇETİN

- 227 12** Türkiye’de Solun Etki Momentleri ve Kamusal Alan Mücadeleleri: 1923-2023
ÖMER TURAN
- 281 13** Farklı İdeoloji Tanımları ve Kemalizm
MEHMET ALİ TUĞTAN
- 303 14** 2002 Sonrası Türkiye Sağı
AYŞEGÜL BOZAN
- 327 15** Avrupa’daki Türkiyeliler ve Türkiye’nin Dönüşen Diaspora Siyaseti:
Göçmenlerin Araçsallaştırılması
AYHAN KAYA
- 347 16** Cumhuriyet’in Yüz Yıllık Ortadoğu Politikası: Model Ülke, Denge Politikası
ve “İmparatorluk Mirası”
OZAN KUYUMCUOĞLU
- 365 ÜÇÜNCÜ KISIM Demokratikleşme Momentleri**
- 367 17** Türkiye Kurulurken Muhalefet
AHMET DEMİREL
- 381 18** Sloganlar Eşliğinde Cumhuriyet Tarihi
GENCER ÖZCAN
- 453 19** 1960’lı Yıllar, Yeni Umutlar, Yeni Açılımlar
EMRE GÖNEN
- 467 20** Dünyada ve Türkiye’de 1968 Kuşasını Yeniden Düşünmek
ASIM KARAÖMERLİOĞLU
- 479 21** Solda İletişim Patlaması: 1960’lar ve 1970’lerin Demokratik İletişim Ütopyası
U. CEREN ÜNLÜ
- 495 22** Edebiyatın Cumhuriyet’e Yönelttiği Eleştirel Bakış Neden Bir İmkândır?
EROL KÖROĞLU
- 507 23** 1990’lı Yılların Türkiye’de Kadın Hareketine Etkisini Yeniden Düşünmek
BÜKE BOŞNAK
- 523 24** Alevi Siyasallaşmasının Dinamikleri: Eşit Vatandaşlık, Kimlik ve İnsan
Hakları
CEMİL BOYRAZ
- 533 25** Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, Avrupa Birliği ve Avrupalılaşıma
ÖZGE ONURSAL-BEŞGÜL

551 DÖRDÜNCÜ KISIM Laiklik**553 26** Ulusal Kimlik, Laiklik ve Demokrasi**NURAY MERT****567 27** Türk Usulü Laiklik Türkiye'yi Taşıma Kapasitesine Sahip mi?**İSMAİL KARA****577 28** Cumhuriyet'in 100. Yılında Laikliğin Anlamları ve Yaşamsal bir İhtiyaç olarak Laiklik**UMUT AZAK****585 BEŞİNCİ KISIM Yurttaşlık****587 29** Cumhuriyet ve Kürtler: Süreklilikler, Kırılmalar ve Potansiyeller**CUMA ÇİÇEK****609 30** Gayrimüslimlerin Cumhuriyeti**ARUS YUMUL****625 31** Sevr Sendromu ve Cumhuriyet'in Daha Az Eşit Vatandaşları Olarak Türk Yahudileri**KAREL VALANSI****637 32** Romanlara Yönelik Devlet Politikalarının Üç Ekseni: Düzene Sokma, Görmezden Gelme, Fayda Sağlama**PINAR SAYAN, ELMAS KÖÇKÜN****651 33** Göç ve Kültürel Etkileşimleri: Türkiye'den Almanya'ya Göçün Sinemada Temsili**DENİZ GÜNEŞ YARDIMCI****669 ALTINCI KISIM Kentsel Mekân****671 34** Başkent Ankara ve Cumhuriyet Şehirleri: Türkiye Şehirleri için bir Örnek Model Yaratmak**ALİ CENGİZKAN****683 35** Cumhuriyet Döneminde Konut Üretiminin Tarihsel Dönüşümü**EMRE ALTÜRK****691 36** İstanbul'da Neoliberal Kentleşme Dinamikleri**EVREN AYSEV****707 37** Kürt Sorununun Mekânsallığı: Diyarbakır'da Yerinden Edilme Coğrafyaları**FIRAT GENÇ**

723 YEDİNCİ KISIM Ekonomi ve Kurumlar

725 38 1920'lerden Günümüze Türkiye'de Sermaye İlişkilerinin Dönüşümü

EVREN HOŞGÖR

743 39 100. Yılda Türkiye'de Bütçeyi Konuşmak: Kamu Kurumlarının
Gelir ve Giderlerinin Uzun Dönemli Bir Analizi

NURHAN YENTÜRK

761 40 Proje-merkezli Neoliberal niversite: Varsayılan Dayatmalar,
"Araştırma" ve Etik

YAĞMUR NUHRAT

775 SEKİZİNCİ KISIM İlk Yüzyıl Nasıl Başladı ve Nasıl Bitiyor?

777 41 Türk Devrimi Hangi Yönleriyle Devrimdi?

İLTER TURAN

803 42 Yoğurtçu Parkı'ndan İstanbul Sözleşmesi'ne Cumhuriyet Reformları ve
Türkiye'de Kadın Hareketi

YEŞİM ARAT

809 43 Cumhuriyet'in İkinci Yüzyılında "Nafile Biraderlik Sözleşmesi"ne Devam mı?

FATMAGÜL BERKTAY

823 SONSÖZ

825 Yüzyıllık Cumhuriyet'i Anlamak, Aktarmak ve Okumak

PINAR UYAN SEMERCI

Türk Usulü Laiklik Türkiye'yi Taşıma Kapasitesine Sahip mi?

İSMAIL KARA

İlk soru, “Hıristiyanlıkla, hususen Katolik kilisesiyle alakalı büyük ve sarsıcı bir meselenin İslâm dünyasında, Osmanlı ve Türkiye topraklarında işi ne?” şeklinde sorulabilir. Müslüman mahallesinde salyangoz satmak gibi bir şey mi bu? Laiklik bahsinde sıhhatli ve derinlikli tahliller ve değerlendirmeler yapmak için dinî, felsefî ve tarihî, kültürel yönleri de olan bu başlangıç sorusundan kaçarak yol almak herhalde mümkün değil. “Muasır medeniyet seviyesi”ne yükselmek gibi sadece hissî ve hamasî açıklamalarla ve ciddi müzakerelere konu edilmeden geçirilebilecek cinsten bir problem olmadığı için de bu soru hep karşımıza çıkacak.

Ayrıca Sünnî İslâm dünyasında din ile devlet hep iç içe (eski tabirle “tev'em”, ikiz) olagelmıştır. Osmanlıların çok kullandığı “Din ü devlet, mülk ü millet” kalıp ifadelerinin bir yanında din, diğer yanında devlet vardır. Birinin diğerine göre konumu karşı karşıya değil yan yana-bitişik olmuştur. Millet, din demektir, bu sebeple din üzerinden tanımlanan cemaatin-cemiyetin, toplumun adı da millettir. Bu millet *nation* değildir. Bir de “Din asıl, devlet onun fer'idir” kalıp ifadesi var. Burada devlet kökü ve ana gövdesi din olan bir büyük yapının dalları olarak resmedilmiştir. İslâm tarihinin ve kültürünün asırların içinden genişletip derinleştirerek önümüze getirdiği, giderek din, dil ve dünyamıza yerleştirdiği bu sosyokültürel gerçek Müslüman Türkler için muhtemelen İslâmiyet öncesi Türk kültürünün din-devlet anlayışıyla da teyit edilmiş, güçlendirilmiştir. Mütedeyyin halkın, vatandaşın meseleye bakışı da farkına varılsın varılmasın böyle teşekkül etmiştir.

Nazarî ve fikrî bir müzakerede elbette din ve devlet birbirinden ayrı olarak ele alınabilir, bunun önünde hiçbir engel yoktur. Hatta bazı bakımlardan alınmalıdır bile denebilir; çünkü din insanı siyasî, kültürel köleliklerden, kurulu nizamların, mekanizmaların ve hiyerarşilerin boyunduruğundan kurtarmak çağrısıyla gelmiştir. Bu kademedeki kurulu bir mekanizmaya, yerleşik geleneklere, hiyerarşiye işaret eden devlet dinin olmazsa olmazı değil aksine karşıtıdır. İlk

zahit ve sũfilerin dine-sũnete bağlı kalabilmek için yeni teœekkũl etmeye baœlayan “devletlu” œehirleri, yeni œehir ve saray hayatını, yeni siyasi hiyerarœileri, giyim kuœam biçimlerini ve mesafeli münasebetleri (medeniyeti) terk ederek bir muhalefet hareketi baœlattıkları biliniyor. œehre karœı badiyeyi, çölü; mesafeli münasebete karœı ünsiyeti, yakınlığı ve medeniyete karœı “vahœet”i tercih etmek...

“Ferman padiœahın dağlar bizimidir” meydan okumasının fikri kœkleri belki buralara kadar gidiyordu.

Peki, oryantalist Louis Gardet'nin yahut Massignon'un birbirini çağırıştırırcasına kurdukları “İslâm laik ve eœitlikçi bir dindir/bir teokrasidir” (*L'İslam est une religion/théocratie laïque et égalitaire*) cümlesinin baœlangıç sorusu etrafında bir anlamı olabilir mi yoksa bir rüşvet-i kelâm yahut bir saptırma olarak mı ele alınmalı? Oryantalist geleneğin esas itibariyle tek dilli/tek yüzlü konuşmadığı hesaba katılırsa her ikisi de olabilir demek lazım. Zaten onların bu cümle dairesinde kastettiği œey İslâm'da din ile devletin felsefi veya fiili olarak ayrı oluœlarından ziyade Hıristiyanlıkta olduğu gibi iktidarın tanrısal kaynağının olmadığı ve eœzamanlı olarak neredeyse baœka hiçbir din ve kültür havzasında olmayan, gayrimüslimlerin (farklı dine mensup olanların) din ve vicdan özgürlüklerinin garanti altına alınması, nihayet hukukun, mahkemelerin müslim-gayrimüslim ayırımı yapmadan herkes için eœitlikçi ve adaletli karakteridir.

Fakat bu soruların ve meselelerin önemi laikliğin hem fikri hem de fiili olarak Osmanlıların son dönemlerinden itibaren Türkiye'yi ve İslâm dünyasını ciddi ölçüde etkilediği ve birçok yeni gelişmelere, fikri ve fiili değişmelere ve giderek biçimsizliklere sebebiyet verdiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Modernleşme (Tanzimat ve İslahat) süreçlerinin, çağdaş İslâm düşüncesinin baœat kavramlarından “tecdid” ve “ıslah” fikrinin (Yeni Selefilik, yeni din yorumlarının) neredeyse bütün aœamaları ve taşıyıcı unsurlarının bir şekilde laiklik düşüncesiyle, sekülerizmle ilişkilendirilmesi mümkündür. Söylem düzeyinde modernleşmeyi ve daha sert bir şekilde laikliği reddeden radikal İslâmcılıkta bile, “Anayasamız Kur'an'dır” sloganı baœta olmak üzere köklü laik-seküler unsurlar vardır.

Türkiye'de ve İslâm dünyasında laiklikle doğrudan irtibatlı modernleşme teœebbüsleri ile yeni dinleşme düşünce ve hareketlerinin iç içe tezahür etmesi de bu karmaœık süreçleri beslemiştir. Bu problemler sadece siyasi merkezlerin değil, dindar halkın da tercihi ve talebi gibi durmaktadır. Dinle modernleşme/laik temayüller arasındaki ciddi mesafe yahut felsefi ve fiili zıtlık, elitler ve dindarlar tarafından da yeteri kadar önemsenmemiş gözükmektedir. Onun için laiklik problemi merkezli olarak hem dünü ve bugünü anlamak hem de gelecek için Türkiye'yi taşıyabilecek fikirler geliœtirmek Türk aydınlarının önünde duran bir meseledir.

HEM AYNI HEM FARKLI...

Bütün Cumhuriyet tarihini, özellikle de 3 Mart 1924 sonrası laiklik anlayışları ve politikaları açısından tek tip ve değişmez bir yorum, aynı mevzuat ve uygulamalar manzumesi olarak değerlendirmek ne kadar doğru olur? Dindarların esas itibariyle değişmeyen laiklik politikalarının

değişen taraflarına verdiği cevaplar ve tepkiler nasıl olmuştur? Bu sorular etrafında, değişmeyen “dayanıklı” unsurları ihmal etmeden farklılaşan dönemlere ve başlıklara işaret etmek için siyasî merkezin, aydınların, asker-sivil bürokrasinin, basın-yayın organlarının, iç dinamiklerin ve uluslararası şartların değişmesine paralel olarak bir kısmı ciddi denebilecek laiklik tadil ve tashihlerine gidildiğinden bahis açılabilir.

Tadil ve tashihleri, değişmeleri hareketlendiren, belki bir şekilde icbar eden iki önemli sebep var; biri II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin ağır aksak da olsa demokratikleşme mecburiyeti hissetmesi, buna paralel olarak katı laiklik politikalarını gevşetmesi, normalleştirilmesi veya mütedeyyin halkın pasif ama ısrarlı muhalefetinin ve geniş manada din merkezli taleplerinin artık tek parti idaresinin eski yasağcı ve sınırlayıcı politikalarıyla idare edilemez hale gelmesidir. (Unutmamak lazım, dindar halkın Türkiye'nin yeniden dindarlaşmasındaki rolü eğitilmiş dindarlardan daha fazla ve daha politik bir derinliğe sahiptir).

Diğeri ise, bununla irtibatlı olarak yine II. Dünya Savaşı sonrası şartlarda Türkiye'nin girmek zorunda kaldığı uluslararası ilişkilerin neticelerinden, uzantılarından biri olarak mütalaa edilebilir. Artık eski dünya yoktur ve eski laiklik politikaları da yürütülemez. Mustafa Kemal Paşa'nın vefatı ve yeni devletluların kendilerine kuvvetli ve itibarlı yeni bir yer ve statü aramaları da belki üçüncü bir sebep olarak zikredilebilir.

Bu sebeplerden birinin öne çıkartılması neticeyi çok fazla değiştirmeyecektir sanırım; fakat 40'lı yılların ikinci yarısında daha bariz bir şekilde görülmeye başlayacak, katı laikliğin tadil ve tashih çabalarına tekaddüm eden bazı ön/cü çıkışlardan ve yoklamalardan da bahsetmek lazım:

- Nurettin Topçu'nun 1939 Şubatı'nda *Hareket* dergisini çıkarmaya başlaması ilk hatırlanması gereken muhalif ve yol açıcı çıkış olmalıdır.
- Oryantalistlerin yayımladığı *İslâm Ansiklopedisi*'nin tercüme, tadil ve çok az telif yoluyla hazırlanma ve devlet tarafından yayımlanma kararının alınması ve yürürlüğe konması yeni dönemin resmi başlangıcı olarak düşünülebilir (1939).
- 1925 yılında kapatılan *Sebilürreşad* mecmuası çevresinin, *İslâm Ansiklopedisi*'ne karşı “sivil” ve muhalif bir hareket olarak *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'ni ve *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'ni devreye sokması (1940; ilk sayfalarında “koruyucu tilsim” olarak İsmet İnönü'nün tam sayfa bir fotoğrafı yer almaktadır).
- Millî Eğitim Bakanlığı yayınları arasında, tasavvuf, tarih ve edebiyat ağırlıklı *Şark-İslâm* klasikleri neşriyatının başlaması (1942).
- İlk cami yaptırma derneklerinin kurulması (1944) bunlar arasındadır.

1950 yılına, DP iktidarına kadar son tek parti-Halk Partisi iktidarlarının bu sahada yaptıkları aslında çok partili hayatta laiklikle ilgili yapılacakların hem sahalarını ve sınırlarını hem de dil ve üsluplarını belirleyip gösterecektir:

- İlk cami yaptırma derneklerinden Ankara Kocatepe Camii için kurulanı 1944 yılında, Şişli Camii için kurulanı 1945'te faaliyete geçti. İstanbul Feneryolu Camii 1947'de, Şişli Camii 1949'da tamamlanarak ibadete açıldı.
- 1947 (24 Nisan): İslâmcılık akımının önde gelen isimlerinden Ahmet Hamdi Akseki, Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirildi.
- 1947 (Temmuz): Okulların dışında fakat Milli Eğitim'in denetimi altında hususi din eğitimi programı (resmi adıyla Din Bilgileri Dershaneleri) kabul edildi.
- 1947: Muhtemelen 1924 yılından itibaren döviz kıtlığı, yol emniyeti, bulaşıcı hastalık, "Araplara para yedirmemek" gibi gerekçelerle fiilen yasaklanan hac ibadetine izin verildi.
- 1949 (15 Ocak): Eski İslâmcılardan Şemsettin Günaltay son CHP iktidarının başbakanlığına getirildi.
- 1949 (15 Ocak): İmam Hatip Kursları tedrisata başladı.
- 1949 (16 Şubat): 20 küsur yıl sonra ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına seçmeli ve velilerin isteğine bağlı olarak din dersleri kondu. Kontrol altında tutulmak kaydıyla okulların haricinde de (özellikle camilerde) din eğitimi verilmesine müsaade edildi.
- 1949 (21 Kasım): Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi açıldı.
- 1949: Bakanlar Kurulu kararlarıyla Kur'an kurslarının açılmasına izin verildi.
- 1950: 28 Mayıs 1927 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti Dahilinde Bulunan Bircümle Mebânî-i Resmîye ve Millîye Üzerindeki Tuğra ve Medhiyelerin Kaldırılması Hakkındaki Kanun"la devlet dairesi olarak kullanılan eski binalardaki, bir kısmı örtülmüş, bir kısmı badana-boya ile kapatılmış Arap harfli hatlar açılmaya başlandı.
- 1950 (1 ve 24 Mart): 1925'ten beri kapalı olan türbelerden 19 tanesinin ziyarete açılmasına karar verildi.

Laiklik, hususen tek partili yıllardaki baskılarla birleşen uygulamalar halkın sisteme ve siyasete katılımının da önündeki engellerden biri olmuştur. Bu bariyerlerin kısmen veya psikolojik olarak kalkması hem büyük şehirlerde hem de taşrada halkın dinî taleplerini ve ısrarlarını da artırmış, aralanan kapılardan yol bularak sisteme dahil olma çabalarıyla birlikte dinîleşme teşebbüslerine de destek vermiştir. MSP çizgisi dahil muhafazakâr partileri ve kurumları değiştirip dönüştüren, biraz da 40'lı yıllardan itibaren giderek alan genişletecek olan halkın bu davranışlarıdır.

DP iktidarının genişlettiği bu karar ve uygulamaların hepsi tek parti iktidarının son yıllarında oldu. Çok partili hayata geçildikten sonraki dönemlerde laiklikle ilgili karar ve uygulamaların değişmesi, geri dönüşler yaşanması, yahut yeni veçheler kazanmasının dönüm noktaları askerî darbeler ve müdahalelerle olacaktır (27 Mayıs 1960 darbesiyle başlayan bu müdahaleler

dizisi, laiklik ve din politikalarıyla mütedeyyin halkta bulduğu-bulamadığı karşılık, pasif fakat ısrarlı karşı davranışlar açısından yeterince tetkik edilmemiştir). Bununla beraber çok partili hayatla birlikte iktidara gelen muhafazakâr partiler takip ettikleri politikalar ve kendilerine yönelik sert tenkitler sebebiyle, paradoksal olarak yahut beklenebileceği şekilde katı laiklik politikalarının ve Kemalist fikriyatın yerleşmesine, katılmasına da sebebiyet vermişlerdir.

LAİKLİK MUĞLAKLIK VE MÜPHEMLİK KALDIRIR MI?

Evet, laiklik politikalarında çok partili hayat boyunca kısmen iktidarlardan, halkın taleplerinden, kısmen dönemden, zamanın ruhundan ve nihayet uluslararası şartlardan kaynaklanan, menfi veya müspet olarak değerlendirilebilecek birçok değişiklik olmuştur. Fakat bir asır gibi uzun sayılabilecek bir tarih içinde değişmeyen, zamana dayanıklı hale gelmiş/getirilmiş bazı ana kararları, uygulamaları ve mümkünse bunların mantığını gündeme getirmek ve tartışmak muhtemelen daha önemlidir.

Bunlar arasında bizce birinci sırada zikredilmesi gereken husus, Türk usulü laikliğin bütün tarihini kuşatan “muğlaklık” ve “müphemlik” özelliği, yahut tercihidir. Özellikle işin tabiatı ve tekniği icabı açık ve net olması gereken laiklikle, din ve vicdan özgürlüğüyle, din eğitimiyle, bunlarla irtibatlı kurumlarla alakalı kanunların, mevzuatın da muğlak ve müphem bir tarzda düzenlenmesi, öyle bırakılması şuurlu ve ısrarlı bir tercihten başka nasıl açıklanabilir acaba? Açıklanabilir mi?

Bazı örnekler verelim:

- Meselâ hilafeti ilga eden kanunda (1924) yer alan “Hilafet Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan...” ibaresi niçin buraya, bu şekilde konulmuştur ve ne demek istenmektedir? Hilafet Cumhuriyet’in ve Türk hükümetinin içinde nasıl bulunmaktadır? (Başvekil Adnan Menderes’in Meclis’e hitaben “siz isterseniz hilafeti bile getirebilirsiniz” sözünü, bir şekilde bildiği veya siyaseten anladığı bu muğlak mevzuat beyanına yaslanarak söylediği, bir sırrı faş ettiği için de bedelinin ağır olduğu rivayet edilir).
- Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun medreseleri re’sen kapatmak yerine “Bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâleti’ne devir ve raptedilmiştir” gibi bir ibareyi tercih ederek, kapatmayı kanun mevzuu değil de sadece bakanlığın kararı ve icraatı seviyesine düşürmesi niçin tercih edilmiştir? Medreseleri kapatan Tevhid-i Tedrisat Kanunu değil, bakanlığın bir kararıdır (Bugün Millî Eğitim Bakanlığı kanun yoluyla kendisine devredilmiş medreseleri kapattığı gibi tekrar açabilme yetkisine hukuken sahip gözükmektedir. Latife gibi gelebilir ama hukuken durum budur. “Devrim Kanunları”ndan sayılan bir mevzuattaki düzenleme böyle muğlak ve müphem yapılmış, öyle uygulanmıştır).

- Aynı muğlaklık ve siyaset tarzı ezanın Türkçe okunmasını düzenleyen kanunda, iki imamlık kadrosunu muhafaza ederek Ayasofya Camii'ni müze haline getiren resmi yazışmalarda, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın bu yazışmaların altındaki imzasında da vardır. 1934 yılından tekrar cami olarak açıldığı 2020 yılına kadar resmi olarak Ayasofya Camii adıyla bir kurum olmamakla beraber Ayasofya Camii imamlık kadrosu ve bu kadronun görevlisi fiilen hep olagelmış ve o kadrodan maaş almıştır.
- Dindar insanların başında uzun yıllar muğlak fakat tehditkâr bir afet habercisi gibi doluşan meşhur 163. Madde öyle düzenlenmiştir ki gerektiğinde bu maddeden, –kanunu yapan kişiler, CHP erkânı dahil– tutuklanamayacak hiçbir dindar insan yok gibidir.

CHP'nin 1949 yılında çıkardığı, DP iktidarının da tahkim ederek arkasına sığındığı bu madde, yahut DP iktidarının çıkardığı 1953 tarihli Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun esas itibarıyla din ve vicdan hürriyetini kullanılamaz, en yumuşak tabiriyle yöneticilerin, kolluk kuvvetlerinin, hâkim ve savcılarının, bürokratların insafına bırakmış hale getirecektir.

Ceza Kanunu'ndan, Soğuk Savaş bittikten sonra, 1991 yılında ancak çıkartılabilen 163. Maddenin, 1983'te dili bir miktar sadeleştirilmiş ve müeyyideleri artırılmış hali şöyledir:

Laikliğe aykırı olarak, devletin sosyal veya ekonomik veya siyasi veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla veya siyasi amaçla veya siyasi menfaat temin ve tesis eylemek maksadıyla dinî veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanınan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse beş yıldan on yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır.

Şahsi nüfuz veya menfaat temin etmek maksadıyla dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanınan şeyleri veya dini kitapları alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse iki yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır.

Yukarıdaki fıkralarda yazılı fiilleri devlet daireleri, belediyeler veya sermayesi kısmen veya tamamen Devlete ait olan iktisadi teşekküller, sendikalar, işçi teşekkülleri, okullar, yükseköğrenim müesseseleri içinde veya bunların memur, müstahdem veya mensupları arasında işleyenler hakkında verilecek ağır hapis cezası üçte bir nispetinde artırılır.

Üçüncü ve dördüncü fıkralarda yazılı fiiller, yayın vasıtaları ile işlendiği takdirde verilecek ceza yarı nispetinde artırılır.¹

1953 tarihli Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun'un birinci maddesi de çok partili hayata geçişle, DP iktidarıyla birlikte dinî sahadaki muhtemel özgürlük

1 CHP iktidarının son başbakanı, eski İslâmcılardan Şemsettin Günaltay'ın imzasıyla 9 Mayıs 1949 tarihinde Meclis'e sevk edilen kanunun gerekçesi şöyle başlıyor: "Son zamanlarda komünistlik ve dincilik propaganda ve cereyanları dikkati çekecek bir mahiyet almıştır. Hal ve vaziyetin imkân ve müsaadesine göre çeşitli ve çok değişik şekillerde çalışmalar ve cemiyet nizamlarını komünist esasları ve dinî akidelere uydurmak isteyenlerin gizli ve açık her nevi hareket ve faaliyetleri memleketin ve halkın emniyet ve selâmeti ve saadet ve refahı ve ilerleme ve gelişmesi namına bir tehlike teşkil etmeye başlamış ve cemiyeti içinden gevşetip çökertmeye matuf bu türlü bozguncu faaliyetlerin layık oldukları şiddet ve ehemmiyetle takip ve tenkilini gerekli kılmıştır."

genişlemelerinin ve rahatlıkların hem şahsi olarak hem de eğitim-öğretim ve kurumsallaşma bakımından önünü kapatmak için kaleme alınmış gibidir:

Siyasî veya şahsî nüfuz veya menfaat temin etmek maksadıyla dini veya dinî hisleri yahut dince mukad-des tanılan şeyleri veya dinî kitapları alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya tel-kinde bulunan kimse bir seneden beş seneye kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Fiil neşren [yayın yoluyla] işlenirse hükmolunacak ceza yarı nisbetinde artırılır.²

Özgürlükçü olduğu sürekli vurgulanan 1961 Anayasası'nın din ve vicdan hürriyetini dü-zenleyen 19. Maddesi de aynı istikamette ve muğlaklıktadır:

Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmiyan ibadetler, dini âyin ve törenler serbesttir. Kimse ibadete, dini âyin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz. Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Kimse, devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına da-yandırma veya siyasî veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışı-na çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler, yetkili mahkemece ve siyasî partiler, Anayasa Mahkemesi'nce temelli kapatılır.

1982 Anayasası'nda din ve vicdan hürriyeti maddesi 24. Madde olacak ve Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini mecburi hale getirmesi dışında önemli bir yenilik ve sarahat getirmeyecektir.

Bu mevzuatın metinleri din ve vicdan hürriyeti için neredeyse hemen hiçbir serbest saha bırakmamakta kararlı, katı/keyfi yorumlandığı zaman keyfi tasarruflara, istismarlara açık bir niyet ve görüntü veriyor. Uzun yıllar uygulama da böyle olmuş; yüzlerce mahkemede Kur'an-ı Kerim, enam-ı şerif başta olmak üzere içinde eski harfli metinler olan ilmihal, namaz hocası ve dua kitapları, ayrıca takke, tesbih, sarık, muska vb. metinler, öğeler, halk Müslümanlığı un-surları gerekçe gösterilerek "suç unsuru" kabul edilmiş, normal ibadetlerini yerine getirenlerle çocuklara dinî bilgiler, Sübhâneke duası ve Kur'an öğretenler, birlikte dinî muhtevalı dersler yapanlar vb. "âyin yapıyor", "devletin temel düzenini dinî esas ve inançlara uyduruyor", "dev-leti yıkmaya teşebbüs ediyor" diye suçlanmış ve binlerce insan sudan sebeplerle tutuklanmış, yargılanmış, hakaret ve işkence görmüş, hüküm giyerek hapis yatmış; birçok vakıf, dernek, ku-rum laiklik karşıtlığı, irtica ve taassup, dini istismar suçlamasıyla yargılanmış ve kapatılmıştır. Bunların kaynağı ve mesnedi her tarafa çekilebilecek, bugün de muğlak ve müphem olan laiklik mevzuatıdır (Dönmezler, 1984; Önder, 1985).

2 Başbakan Adnan Menderes'in imzasıyla 20 Temmuz 1953 tarihinde Meclis'e sevk edilen kanunun gerekçesinde şu paragraf da yer alıyor: "Dinî sâik ve gayeler adı altında girilen bazı hareketlerin siyasî veya şahsi menfaatleri istihdaf eylediği ve meşru kisveye bürünen ve memlekette hakim hürriyet havası suistimal edilerek yapılan bir kısım siyasî toplantıların, müesses temel nizamları baltalamak ve irtica ve taassubu canlandırmak maksadına matuf bulunduğu yer yer tezahür eden hadiselerin takibi neticesinde meydana çıkmıştır."

DP iktidarının daha başlarında çıkarılan Atatürk'ü Koruma Kanunu da bir tür 163. Madde olarak işlemiş, daha doğrusu istismar edilerek, aleyhte yorumlanarak çokça insanın mahkûmiyetine veya ilmî ve fikrî kanaatlerini, siyasî tenkitlerini açıklayamayacak hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu kanun aslında bir kişinin korunmasından ziyade Cumhuriyet idaresinin ve ideolojisinin, bu arada laikliğin tartışılması ve tamire, tadile tabi tutulmasının önünü tıkamış, belki daha da önemlisi Türk siyasetini, asker-sivil bürokrasiyi, üniversiteleri, ilim ve fikir hayatını ikiyüzlülüğe ve sathiliğe sürüklemiş,³ tarih anlayışını dar ve verimsiz bir alana hapsetmiş, konumuz itibarıyla de laiklik çalışmalarını ve dinî alanla ilgili tartışmaları, yorumları derinliksiz bırakmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönem itibarıyla bu kanun gerekçe gösterilerek yapılan sorgulama ve cezalandırmalar çok azalmış olmakla beraber ilim ve fikir hayatına getirdiği kısıtlamalar ve suniliklerle bir suçlama unsuru olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Bakın iş nerelere varıyor:

[...] Geçenlerde İlim Yayma Cemiyeti namıyla Müslüman Türkler[ın] teşkil ettikleri cemiyetin programında neşredebilecekleri eserler meyanında dinî eserler de olduğu için yetmiş kişi kurucuları bu [Cemiyetler Kanunu'ndaki "dinî mahiyette cemiyet teşkili memnuiyeti" hakkındaki] madde ile ceza mahkemesine sevkolundular [...] (Edip, 1952, s. 100-101).

Uzun yıllar Türkiye'yi meşgul eden, yarın edip etmeyeceği de meçhul olan, 1966 yılından beri birçok haksızlığın ve mağduriyetin sebebi olmuş başörtüsü problemiyle ilgili kanuni düzenlemelerde ve mahkeme yorumlarında da aynı muğlak ve müphem tavır düne kadar devam edegelmiştir. (Hukukçu olmamakla beraber bugün muğlaklığın tamamen kalktığından hiç emin değilim).

Başka birçok örnek daha var. Fakat muğlaklığın ve müphemliğin niçin dayanıklı bir siyaset etme biçimine ve aracına dönüştüğü yeterince düşünülmüş ve tartışılmış değil. Her konuda "ahkâm kesen" hukukçuların bile hiç tartışmamış olması daha da dikkat çekici.

Acaba siyasî merkezle Cumhuriyet ideolojisi ve kurumları hedef mi küçültmektedir yoksa din merkezli talepleri ve muhalefeti harekete geçmekten alıkoymak, kademeli mesafe almak için zaman mı kazanmaktadır? Yahut istediği zaman müspet, gerektiği zaman menfi yorumlayıp dilediği gibi kullanabileceği bir düzenlemenin varlığı üzerinden kendisini milletine ve dış baskılara karşı daha mı güçlü ve garantide hissetmektedir?

Aslında din ve laiklik bahsinde tabir caizse felsefî muğlaklık ve müphemlik diyebileceğimiz ve yine maalesef hemen hiç tartışmadığımız başlıklar, sorular da var. Meselâ:

3 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hem 12 Eylül'den hem de 28 Şubat sürecinden sonra Atatürk'le ilgili birer kitap ve dergi sayıları çıkarmak mecburiyetinde kalması; 12 Eylül darbesinden önce Anıtkabir ziyaretlerine gitmemekle meşhur olan Erbakan'ın, Refah Partisi sürecinde ziyaretlere başlaması, "Atatürk yaşasaydı Refah Partili olurdu" cümlesini telaffuz etmesi ve Cumhuriyet ideolojisi tenkitlerini 90'lı yıllarda 70 yıldan 50 yıla indirmesi (Atatürk dönemini dışta tutmaya başlaması) sathiliğin boyutlarını göstermesi bakımından iyi birer örnek olmalıdır.

- Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam Hatip Okulları, İlahiyat Fakülteleri vb. dinî kurumlar mı laik kurumlar mı?
- Cemaat ve tarikatlar, dinî gruplar ve mütedeyyin “sivil toplum” kuruluşları dindar mı laik mi?
- Türkiye’de teknik manada din eğitimi var mı? Mecburiliği devamlı tartışma konusu olan okullardaki din dersleri gerçekten dinî dersler mi yoksa laik din kültürü dersleri mi?..

Mevzuat itibariyle ve hukuken bu kurum ve uygulamaların laik oldukları söylendiğinde acaba bu beyan yeterli açıklayıcılıkta olacak mı, söylenmesi gereken her şey söylenmiş kabul edilecek mi? Elbette değil. Meselâ vatandaşlara, büyük kalabalıklara, öğrenci velilerine, hocalara bu soruları yöneltsek nasıl cevaplar alacağız dersiniz? Muhtemelen dinî kurumlar oldukları, din eğitimi verdikleri, hakiki din dersi oldukları istikametinde cevaplarla karşılaşacağız. Soruları eğitilmiş insanlara yöneltsek neyle karşılaşacağız acaba?

Farklar, mesafeler, boşluklar nereden, niçin ortaya çıkıyor?

DEVLET DİNDEN, DİN DEVLETEN AYRI MI?

Ankara’nın tarihinin hiçbir döneminde din ile devleti bütünüyle birbirinden ayıran bir laiklik anlayışı ve buna bağlı olarak din politikaları ve mevzuatı peşinde olmaması, bize göre muğlaklık ve müphemlikten sonra bütün Cumhuriyet tarihi boyunca değişmeyen ikinci ana çizgidir. (Bilebildiğimiz kadarıyla 1924 yılından bugüne hiçbir üst devlet yetkilisinin ağızından “Türk devletinin dini yoktur” ibaresi duyulmamıştır. Halbuki laik bir ülkede bu normal, telaffuz edilebilir bir cümle olmalıdır ve öncelikle de devletin dinler karşısında tarafsızlığını ifade eder. Ayrıca siyasî aktörler, askerî-sivil bürokrasi, üst yargı temsilcileri, basın din bahsinde birçok kaba ifadeyi telaffuzda hiç de perhizkâr ve riayatkâr davranmış sayılmaz. Niçin böyle bir cümle telaffuz edilemiyor?)

Bu gerçek, Cumhuriyet ideolojisini inşa eden kurucu kişilerin ve sürdüren kadroların alt düzeyde de olsa bu topraklardaki din-devlet ilişkileri hakkında felsefî ve kültürel olarak doğru bazı bilgilere sahip oldukları ve pratik-pragmatik sebeplerle de olsa buna dikkat ettiklerini gösterir. Cumhuriyet idaresinin bir taraftan her manasıyla katı laikliği muhkemleştirirken ve mütedeyyin insanların alanını daraltırken, bu sahaya baskılar uygularken diğer taraftan kendisinin tehlikeli görmediği dindarlıkları muhafaza etmek ve devamlılıklarını sağlamak için kurumlar kurduğu, açık kapılar bıraktığı ve bunlarla birlikte cemaat ve tarikatlarla dinî gruplar üzerinden de bu sahaya destek verdiği söylenebilir.

Anayasa Mahkemesi’nin laiklikle problemlili olup olmadığı açısından Diyanet İşleri Başkanlığı için yaptığı, 1972 tarihli aşağıdaki (AYM, Esas 1970/53, Karar: 1971/76) yorum ve değerlendirme din-siyaset ilişkileriyle alakalı bütün meselelere, kurumlara ışık tutacak vasıflara ve gözeneklere sahiptir:

[...] Diyanet İşleri Başkanlığı, *dini bir teşkilat değil*, Anayasanın 154'üncü maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış *idari bir teşkilat* durumundadır. [...] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasada yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, [...] *birçok tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla ihtiyaçların doğurduğu bir zorunluk sonucu* olduğunda kuşku yoktur. [...] Dinin devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla *dini taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ana ereğinin gerçekleştirilmesi* gibi nedenlere dayan[maktadır]. [...] Devletin bu alandaki yardımı ve Diyanet İşleri kuruluğu görevlilerinin memur sayılması, devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır” (*Resmî Gazete*, 15 Haziran 1972, vurgular bizim).⁴

Bütün muğlaklığına rağmen Türkiye’de laiklik anlayışının niçin böyle olduğunu ve din işlerinin neden müstakil hale gelemediğini bundan daha iyi anlatacak metin bulunabilir mi acaba? Bu mantığın hem siyasî merkez hem de mütedeyyin halk tarafından bir şekilde ama farklı gerekçelerle kabul edilmiş olması devletin muhalif odak olma istidadı gösteren dinî grupları içine çekme alışkanlıklarına meşruluk sağlarken cemaat ve tarikatların da siyaset etme biçimine karşı olduğu devletin içine dahil olma arzularını ve arayışlarını meşru hale getirmiştir. (Çift taraflı işleyen bu mekanizma menfi yorumlandığında taraflar karşısındakini mahkûm etmek için en uygun ifadelerini muhtemelen “sızma” kelimesi üzerinden kuracaklardır).

Evet, soru(n) bütün ciddiyetiyle önümüzdedir ve Cumhuriyet’in bir asrı bitmişken genişliğine ve derinliğine tartışılmaya ziyadesiyle muhtaçtır: Türk usulü laiklik Türkiye’yi taşıma kapasitesine sahip mi?⁵

KAYNAKÇA

- 1953 tarihli *Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun*.
 25 Temmuz 1951 tarihli *Atatürk’ü Koruma Kanunu*.
 3 Mart 1924 tarihli *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*.
 Daver, B. (1955). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik*. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
 Din ve Vicdan Hürriyeti 24. Madde, 1982 *Anayasası*.
 Din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 19. Madde, 1961 *Anayasası*.
 Dönmezer, S. (1984). Din Hürriyeti Aleyhinde Cürümler. *Özel Ceza Hukuk Dersleri* içinde (8:52). İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları.
 Edip, E. (1952). Müslüman Türk Milleti Din Hürriyetine Tamamen Sahip midir? *Sebilürreşad*, VI/132: 100-01.
 Esas 1970/53, Karar: 1971/76, *Anayasa Mahkemesi Kararı*. <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/Dosyalar/Kararlar/KararPDF/1971-76-nrm.pdf>
 Kara, İ. (2016). *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2*. Dergâh Yayınları.
 Önder, A. (1985). Hürriyet Aleyhinde İşlenen Cürümler. *Türk Ceza Hukuku-Özel Hükümler* içinde (s. 1-42). Beta Yayınları.

⁴ Bülent Daver’in “hukuk tekniği bakımından laiklik prensibinin kabul şeklinde bir aksaklık görüyoruz. O da şudur: “Laiklik prensibi Anayasa’da tayin ve tarif olunmamış ve sadece devletin laik olduğunun belirtilmesi ile yetinilmiştir” ifadeleri için bkz. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik* (Daver, 1955, s. 90.)

⁵ Laiklik meselesinin Cumhuriyet tarihi boyunca ele alınış biçim, mevzuat ve uygulamaları, din-siyaset ilişkileri konusunda daha geniş okumalar için bkz. *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2* (Kara, 2016, s. 11-203).